

С. А. ПИРИЕВА

АХЫСҚА ТҮРІКТЕРІНІҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

В статье рассматриваются история, культура и исторические корни тюрков Ахыска и современной Турции в сравнительном аспекте.

Yazar Ahıska türklerinin Anadolu Türkleryle aynı kökten geldiğini ve sürgüne uğradığı devletlerdeki türklerle aynı dil, din ve kültür sahip olduklarını ve bazı özellikleri kaleme almıştır.

Ахысқа Түріктері көне заманнан бері өмір сүріп жатқан ескі халықтардан бірі Анадолу түріктерінен екендігін олардың тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін, тарихын зерттеген атақты ғалымдарымыз проф. Фахреттин Кырзыоғлу, проф., др. Асиф Гаджылы., проф., др. Ягуп Махмудов., проф., др. Саяд Саядов және ғылыми зерттеуші Юнус Зейрек т.б. мырзалар өз ғылыми жұмастарында осы күнге дейін дәлелдеп келеді.

Ахысқа Түріктері заманның ең ауыр үкіміне душар болған халықтардан бірі. Бір ғасырда үш рет өз тұрған жерінен ешбір күнәсіз жаппай жер аударылған. Сондықтан да олардың жазба әдебиеті болмаған. Соған қарамай өз ұлттық дәстүрін, тілін, дінін бүгінгі күнге дейін қорғап келеді. Ол халық қай жерде, қай қалада, қай ұлттар арасында тұрса да, сол халықтың мәдениетіне, салт-дәстүріне, тіліне, сонымен қатар мемлекеттік рәміздеріне құрмет көрсетеді. Керек болса ең қиын жағдайларда сол мемлекеттің қауіпсіздігін қорғау үшін күресуге дайын [1. 44].

Көне заманнан бастап қазірге дейін қазақ халқы өзінің полиэтникалық характерге ие болғанымен басқа халықтар арасында ерекшеленеді. Бұл жерде көптеген халықтар, аз ұлттар, сонымен қатар этникалық топтар өмір сүріп жатыр. Олар тарихтың барлық кезеңдерінде әлеуметтік саяси оқиғалардың нәтижесінде бұл аймаққа көшіп келген немесе көшірілген, әрқашан тұрақты мекені сияқты Қазақстанды өздеріне Отан деп есептейді. Қазақстанды өздеріне Отан деп есептеген этностардың бірі де Ахысқа түріктері. Бұл этностың қазақ халқымен қатынасының тарихы және тамыры, сонымен қатар әр кезеңде тіл, дін бірлігіне, салт-дәстүрлерге ие болғанымен салыстырылады. Ол халық көне заманнан этникалық мәдениетке ерекше көңіл бөлген және осы күнде де сол мұраның өзіне қатыстылығын, тіл, фольклор, тұрмыс және басқа менталитеттерін қорғап сақтаған [2. 73].

Ахысқа түріктері тарих бойы шебер болған. Мысалға Пашалық дәуірінде жаңалықтар енгізген шеберлер өз өнерлерімен ауылдас мемлекеттер арасында да танылған. XIX ғасырдың басынан бастап Ахысқа аймағында зергерлік жұмыстары жеке дамыған, бұл жерде торапты алтын, күміс бұйымдар ұлы Кавказда жақсы жағынан танылған. Ахысқада

жасалынған алтын бұйымдар, келіндердің бас киімдері алтынмен безендірілген «катхалар», мойындарына таққан «маһмудиелер», «сырғалар», «алтын алқалар», «күміс белдіктер» таптырмайтын шебер жұмыстары сияқты осы күнде де өз құнын сақтайды.

Зергерлік және тігін өнерлері өткен ғасырдың басында-ақ кең жайылған және жоғары деңгейде дамыған. Осы нәзіктік пен жіңішкелік талап ететін жұмыспен жүздеген ахысқалықтар айналысқан. Фабрикада шығатын киімдер сол кездің өзінде-ақ еуропа киімдерінің жайылуына кедергі жасаған, халықтың шығу тегінен тұрғылықты салт-дәстүрлі мәдениет өрнектерінің шығуына себеп болған. Бұған қарамастан, ахысқалықтар ұлттық мәдени өмірін әртүрлі саладағындай, өз шеберлік салт-дәстүрін дамытқан, осы мұраға құрмет көрсетіп жатыр [3.18].

Қазіргі заманда, әрбір ахысқалықтың үйінде қолдан тоқылған әртүрлі әшекейлер және тігістердің сақталуы осыны дәлелдеп жатқанын айтуға болады. 1944 жылы олар жер аударылған кезде осы табылмайтын құнды заттарының бір де біреуін немесе еш бірін үлгі ретінде өздерімен бірге әкете алмаса да, Қазақстанда және Орта Азияда қоныстанғаннан кейін өздеріне қатысты осы әдет-ғұрпы, өнер өрнектерінің қайтадан қалыптастырылуына ие болған.

Ахысқа түріктерінің тұрмыс мәдениетінің түрлі салаларында жер аударылған кезеңде жоғалған, этностың күнделікті тұрмысынан шығарылғанын, бір сөзбен айтқанда жойылғанын бұл жерден анық көруге болады. Бірақ халықтың рухани байлықтарға деген осы құрметті руханият мұрасын оларға ешбір күш, ешбір халық ұмыттыра алмаған, өмірлік тамыр жайған.

Тұрмыстың негізгі бөліктерінің бірі тұрмыс үйлері болып саналады. Үй - халықтың материалдық мәдениетімен қатар рухани дүниесінің де жемісі. Ахысқада тұрғылықты үйлер климатқа сай болып соғылған. Кавказ үшін характерлі текпешекті, тәжіүқсас, коридорсыз үй типтері Ахысқа түріктерінде өте кеңінен жайылған формалар. Бұл жерде соғылған тақта үйлердің сырт дуалдары жартысына дейін жер астынан бастап соғылады екен. Мұндай үйлерді соққан кезде үйдің бұрыштарынан жерге тірек көміліп, тақталар осы тіректерге бекітіліп бұдан кейін дуалдар соғылады екен. Үйдің төбесі жабылмастан бұрын дуалдарда сән ретінде әртүрлі заттардың қойылуы үшін «тахча» сүре қойылып, шам қою үшін де жеке орындар дайындалады екен. Көптеген халықтардың үй типтері сияқты ағаштан соғылған үйдің ортасынан немесе бір жағынан «түстүлү» аталатын терезе қойылатын [3. 42]. Үйдің ортасында ошақ құрылатын. Бұқары үйдің дуалында немесе тура шаңырақта соғылады екен.

Әрбір этностың материалдық мәдениетінің құрамдарынан бірі - оның тағамдары болып саналады. Ахысқа түріктерінің тағамдары жалпытүрік тағамдарының бір бөлігі болуымен қатар өзіне қатыстылығын қорғап сақтаған. Тағамның негізін нан, ұннан жасалынған тағамдар және сүт, айран,

«пендир» ірімшік және жеуге жарамды көптеген өсімдіктерден дайындалған тамақтар құрайды. Ақысқалықтардың ұлттық тағамы соншама бай болған, олармен ауылдас отырған грузиндердің, армяндардың да тамақтарына өз әсерін тигізген. Осы халықтарға белгілі кептірілген ет, қуырдақ, кебап, «гөзлеме кебабы», «буғлама», «сарма», «долма», «савутма», «көфте» т.с.с. сол жердің климатына сай келетін басқа да тағамдардың ерекшеліктері бар. Әдетке сай ахысқалықтар спиртті ішімдіктерді қолданбайды. Сусын орнына көбінесе айран, бұлақ суы, шәй, кофе, шербет, жеміс суы қолданылады.

Ас үй бұйымдары негізінде «қазан», «ибрығ», «аш талики», «чай талики», «нәлбәки», «бичаг», «сүзәк», «кәрсән», «пешхун», «саж», «пахыр», «тава», «ләнғәр», «тас», «охлов», «әләк», «бардак» және басқа заттардан тұрады.

XX ғасырдың бастарында Ахысқаның Азғур, Вале деген ауылдарында тоқу цехтары тұрғылықты халық арасында жібек, атлас, бархыт маталарының жайылуына себеп болды. Бұл бір әдет-ғұрыптық киім формаларында жаңалықтар тудырған. Әйелдер ұзын, түзу, еңсіз киімдерге көшкен. «Катха», «мажар», «махмудия», «пипанур», «урубия», «күфә», жүзік, мойынбауы, белбауы, білезік сияқты әдет-ғұрыпқа сай бұйымдарын әлі күнге дейін қолданады.

Ахысқа түріктерінің ұлттық киімдері Түрік Кавказ киім мәдениетінің құрамына сай келеді. Ер адамдар, жағасы «гайтанмен» байланатын көйлек, шалбар, «архалық» шапан, «чуха», «япынжы», «күрк» киіп, күміс белбау байлап, бастарына қозы терісінен тігілген «папах», «долама» немесе «фәс» киеді. «Фәсті» көбінесе ақ, қызыл немесе жасыл түсті орамалмен орайды екен. Ерлер киімдерінің аталуы әсіресе былай деп атанған: «чуха», «архалық», «күрк», «гөмлек», «шалвар», «япынджы», «кондура», «йелек», «папаг», «фес» т.с.с.

Әйелдер әртүрлі оюлармен безендірілген «туман» дамбал, көк түсті ал жапқыш «пештамал» тағып, күміс белбау байлайды екен. Киімдердің түсінен қыздың жас, бойжеткен немесе келін екенін түсінуге болатын. «Ехрам», «урубия», «часлама», «лечек», «катха», «тафшал», «шал», «яйлыг», «гуршаг», «дон», «гафтан», «хәләт», «әтәк», «пештамал», «өртүк», «туман», «диздон», «жораб», «чарыг», «башмаг». Алтын бұйымдары «мөхүр үзүк», «қасты жүзік», «махмудия», «мажар», «пирпирә», «біләрзик», «боюнбағы», «мунжуг», «халта», «кәмәр», «күфә», «сач бағындан» тұрады екен. Ал бастарына «чембере» қойып, үстінен «тафшал» аталатын үлкен ақ орамал жабатын. Үстеріне қою (көбінесе жасыл) түсті, жағасы түймелі, белі бүрмелі «гафтан» көйлек киіп, белін «гуршах» аталатын ұзын шарфпен байлап алдына фартук, «диздон» аталатын тізеге дейін шалбар, аяқтарына теріден тігілген «чарых» башмақ, сонымен қатар олар өте қымбат алтын, күміс, бриллиант сияқты алқалар, алтын тиындармен безетілген «аракчын» тақия киеді. Күміс кемердің үстін алтынмен әшекейлеп оған қымбат тастармен безетіп белдеріне тағатын. Жасы келген әйелдер алтын

бұйымдарын тек қана тойға немесе мейрам күндері тақпаса басқа күндері тақпайтын. Жалпытүрік этникалық мәдениетінің әртүрлі кезеңдерінде болғандай әжейлер сән үшін алтын бұйымдарын ұзақ уақыт көзінің қарашығындай сақтап, кезі келгенде өз келіндеріне, қыздарына сыйға тартатын [2. 57].

Ахысқа түріктерінің ұлттық мейрамдары жалпытүрік мейрамдарымен бірдей. «Рамазан», «Гурбан» Ахысқа түріктерінің тұрмысында жеке маңыздылығы бар болған мейрамдар болып саналады. Олардың ең көп ұнатқан мейрамы Рамазан мейрамы. Ораза айы біткеннен кейін барлық Ислам дүниесіндегідей ахысқалықтарда да Рамазан мейрамы атап өтіледі. Осы үлкен ел мейрамында ер кісілер мешіттерге жиналып, ол жерде айт намазы болып, дұғалар оқиды. Намаздан соң әркім өз үйіне келіп жанұясын құттықтаған соң тағам дәм татып, дос, туысқандар бір-бірінің үйіне зиярат етеді. Әсіресе дүниеден көшкен адамдардың үйін зиярат етіп, өлген адамның рухына құран оқып шығады. Әдетке орай, Рамазан мейрам намазына дейін жанұяда қанша адам болса олардың әрбіріне айрықша және малына-мүлкіне пітір береді. Пітрді жалғыздарға, кедейлерге, мүгедектерге, қысқасы, жұмыс істеуге жарамсыздарға береді, оларды қуантып сауап алады.

Ахысқалықтар да барлық түрік халықтары сияқты «Құрбан мейрамын» тойлайды. Құрбан айтын әрбір отбасы өз жанұясымен, ауылдастарымен, туыстарымен тойлайды. Бұл мейрам күні де барлық ер кісілер азанымен тұрып, мешітке қарай бет алып ол жерде мейрам намазын оқып, тікелей мазаратқа барып қайтыс болған туыстарының, таныстарының, достарының рухына Құран оқып әркім өз үйіне қайтып құрбандық шалады. Құрбан еті піскенге дейін ешкім тамаққа қол созбайды. Шалынған құрбандықты үш бөлікке бөліп бір бөлігін тұрмысы нашарларға, бір бөлігін ауылдастарға үшінші бөлігін өз жанұясына бөледі. Егер бір-біріне ренжігендер болса әр екі мейрамда да міндетті түрде достасуы керек. Егер екі ренжіген адамның қайсысы бұрын қол созып кешірім сұраса ол өте үлкен сауапқа ие болады. Тағы айта кететін бір маңызды жағы осы екі мейрамның ортасында Ахысқа түріктерінің әдеті бойынша қыз ұзатып, келін түсіріп неке қимайды. Бұл кезде той жасау әдеттен тыс екен.

Қайтыс болғандардың үйін міндетті түрде зиярат етіп оның рухына дуалар оқылады. Сол үйде барлық адамдар жиналып көңіл айтуымен қайғылы адамдардың мұңына ортақ болып, оған жәрдем етеді. Бірақ сол үйде жеті күн қазан асылып, тамақ піспейді. Келген адамдарға және жанұя мүшелеріне ауылдастар, туыстар өз үйінде тамақ пісіріп әкеледі. Қайтыс болған адам үшін «үш», «жеті», «қырық» күн және «жыл» толуында дос таныстар жиналып құран оқып, дәм татады. Бұдан басқа да қайтыс болған адамның қырқына дейін әр бейсенбі күні құран оқылады. Қабір қазғандар «үшінші» күні оқылған құранға міндетті түрде қатысады.

Ахысқа түріктерінің өмірінде фольклорға, музыкаға ерекше орын берілген. Мысалы Ахысқадағы «Адыгүн» фольклорлық ансамблі ХІХ ғасырда ерекше өнерімен шетелдерде танылған. Олар жер аударылғаннан кейін Әзірбайжанда тұратын ахысқалықтар «Адыгүн» ансамблін қайтадан құрды. Бұл ансамбль көне ансамбль сияқты Москвада, Солтүстік Кипрда, Түркияда, Грузияда және Әзірбайжанда танылды.

Ахысқа түріктерінің әлеуметтік өмірін зерттеу өте үлкен қиындықтармен қатысты. Олар ұзақ жылдар бойы өз отандарынан алыста тұрса да ұлтын, мәдениетін, фольклорын қорғап сақтай білген. Сонымен қатар олар қай өлкеде тұрса, сол өлкенің халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, мәдениетін, фольклорын, тілін жақсы үйреніп келеді. Республика егемендік алғаннан кейінгі жылдарда осы тұрғыда көп жұмыстар атқарылып жатыр.

Тұрмыс және мәдени өмір - халықтарды бір-бірінен ерекшелендіретін маңызды фактілерден бірі. Ахысқалықтардың тұрмыс және мәдени өмірі қанша қиындыққа ұшыраса да, мәдени өмір ешқашан тоқырамады, өз еркімен дами берді. Олардың тұрмыс-тіршілігі өзіне тән ерекшелікке ие.

Ахысқа түріктерінің тұрмыс-тіршілігі ішінде ең кеңінен тарағаны, өте көне салт дәстүрі - той жиындары. Той - екі жастың есейіп, егеменді өмір сүруін, отбасының және оған тиісті мал-мүлкін иелене алатынын дәлелдейтін жиын. Бұл жастардың есейгенін, нәсілдің әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, абыроймен жалғастыруға ие болғанын дәлелдейді.

Ахысқалықтардың той жиындары бірнеше бөлімдерден тұрады: мысалы, қыз «сарафламак» және «бәгәнмек» «ұнату», «шербет ішу», «келін көруге бару», «нишан ауыстыру», «киім апару», «кәсім кәсу», «есік басу», «башлығ» қалыңмал, «шахбәзәк», «хына яхты» хына жағу, «мәслихат», «давәт», «келін шығару және апару», «беташар», «көрімдік», «қайта оралу», «тәмәннаһ алу» сәлем беру т.с.с. Тойға қатысты әдет-ғұрыптардың бірі - келін өзі қайын ене болғанға дейін қайын анасы, қайын атасы және өзінен үлкен қайыны мен жасы келген туысқандарының жанында сөйлемейді.

Келін қонаққа келген кісілердің сәлеміне жауап ретінде оң қолын жүрегінің үстіне қойып, содан кейін маңдайын ұстайды, бұл әрекетті үш рет қайталайды. Сонан соң сол адамның қолын сүйіп маңдайына тигізеді. Бұл сәлемдесуді «тәмәннаһ» алу деп атайды. «Тәмәннаһ алу» жүрегімде, басымда орныңыз бар, бұйырып ішке кіріңіз деген мағынаны білдіреді. Ахысқалықтардың бұл әдеті көне мифик түсініктерімен байланысты. Бұл халықта тарих бойы болғандай қазір де жанұя құрған жастарда ел-жұрт куә болады. Осы жолмен формаласқан ген, құрылған отбасының негізін күшейтеді. Оларда неке бұзылу өте сирек кездеседі [3.65].

Ахысқалықтар әлі күнге дейін жоқтау төренінде пратүрік заманының іздерін қорғап сақтауда. Ащы көз жастарымен жүргізген осы төрен қайтыс болған туыстарына ешқашан қолы жетпейтін, сөнбейтін қайғылы

қасіреттерінен хабар береді. Ахысқа регионы - көне тарихқа, мәдениетке, жақсы табиғатқа, экономикалық потенциалға және өте бай тағамға ие болған бір аймақ. Ахысқа тағам және азық түлік мәдениеті сол этностың тарихи өткенін, тілін, этникалық мәдениетін өзінде жасататын басты факторлардан бірі болып саналады. Қатынаста болған халықтардың тағам мәдениетіне тигізген әсеріне бола Ахысқа тағамы жалпыхалық тағамдарымен бір қатарда тұрады. Тамақтану халықтың денсаулығын қамтамасыз ететін негізгі факторлардан бірі. Дұрыс тамақтану ахысқалықтардың жақсы дамуын, олардың өмірінің ұзартылуын, іш дүниесінің дамып жетілуін, сол этностың аймаққа үйренуін қамтамасыз етеді. Ахысқалықтардың ұлттық тағамы олардың ұлттық байлығы болып есептеледі. Ұлттық тағам - ахысқалықтардың этникалық мәдениетінің бір бөлігі. Олардың көне тағамдары этногенезінің, этникалық тарихын, миграция процестерін, этикеті, этностарарасы мәдениеттерінің қарсылықты әсерін үйрену үшін қымбатты қорлар.

Осы уақытқа дейін ахысқалықтардың тағам мәдениетінің тарихи көрінісі бірнеше бағытта зерттелген. Этникалық мәдениеті және этнолингвистік аспектіде де осы осы көрініс зерттелгенде бірнеше басқа терминология бағыттары, этногенез, халықтың тұрмысы және с.с. мәселелері одан да кеңінен зерттелуі керек. Ахысқалықтардың тағамдарының және олардың атауларын терминологиялық тұрғыдан зерттелуі олардың тағам мәдениетінің көне және бай болуын, сол тағамдардың басқа халықтар арасында жайылу ареалын, шаруашылық нәтижесінде алынған тағам азық-түліктерінің сорт және түрлерін көрсетумен қатар, географиялық-диалектология, тарихи-этимологиялық, тарихи салыстырулар және лингвотипологиялық зерттеулер үшін қолайлы жолдар ашуда [4. 96-99].

Ахысқа далаларында, ормандарында жеуге жарамды өсімдіктерден басқа көптеген қозықұйрықтар өседі. Бұларды ахысқалықтар күнделікті тағам ретінде қолданады. Сол өсімдіктердің аты «қузу қулағы», «пенджәр», «джинджар», «джириам чола», «джеми», «адол», «гүлүл», «тита», «гөзүм», «аптарсы», «алачунта», «пампара», «казаяғы» сонымен қатар жеуге жарамды қозықұйрықтар: «мантар», «кама», «пирпиле», «кита», «папахли» т.б.

Сонымен қатар Ахысқа түріктерінің басқа түрік тілдес халықтардан ерекшелігі - ай аттарының аталуында. Мұндай аталулар ешбір халықтарда жоқ. Мәселен: «зәһмәри» қаңтар, «гүджүк» ақпан, «мард» наурыз, «аврыл» сәуір, «майыс» мамыр, «кирәз» маусым, «бичин» шілде, «орах» тамыз, «харман» қыркүйек, «шараб» қазан, «гоч айы» қараша, «гарагыш» желтоқсан. Бұл ай аттары климатқа және мезгілге сай аталғаны ғылыми тұрғыдан дәлелденген.

Жер аударылу нәтижесінде Ахысқа түріктері 17 мемлекеттің 300-ден артық аймағында өмір сүріп жатыр. Нәтижеде сонымен қатар осы халықтың тұрмыс және мәдениет өмірі белгілі бір кезең және дәуірлерден келіп жатқан қасиеттерін қорғап сақтаған. Мәдениет және тұрмыс өмірінде ортаның,

тұрғылықты халықтардың әсері болмаған. Сол үшін де тұрмыс-мәдениет өмірінің өзіне қатыстылықтарымен ортаға келген, бұл да түрік халықтары арасында сол этностың ұлттық байлықтарына өте үлкен құрмет, сый көрсетуімен байланысты деген шешімге келуге болады

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Пириев А. Һ., Пириева С. А. «Түрік Дүниесі және ата жұртым Ахысқа». Баку, «Туна», 2003, 298 б.
- 2 Пириев А.Һ., Пириева С.А. «Ата жұртым Ахысқа». Баку, «Мутержим», 2001, 256 б.
- 3 Гаджылы А.А. Герибим бу ватанда. Баку. «Гянджлик», 1992, 216 б.
- 4 Казымов И. Ахысқа түріктерінің тілі. Баку. «Елм», 1999, 218 б.

REZUME

Piriyeva S.A. (Shymkent)

THE CULTURAL HISTORY OF AKHYSKA TURKISH

The article deals with the connection between Akhyska and Anadoly Turkish, similarities in religion, language and customs with other Turkic peoples.